

Αρχιτεκτονική πορεία προς την αλλαγή κλίματος

Ομιλία στο Ελληνικό Ινστιτούτο Αρχιτεκτονικής στις 15 Μαΐου 2008

[Εκτο σχέδιο, 12.05.2008]

Θύμιος Παπαγιάννης

Προσωπική εισαγωγή

Συμπλήρωσα φέτος πενήντα έτη εργασίας πάνω στα θέματα του χώρου, ως αρχιτέκτων, πολεοδόμος, χωροτάκτης και περιβαλλοντολόγος. Έχω πρόθεση να συνεχίσω, όσο οι πνευματικές και σωματικές μου δυνάμεις το επιτρέπουν. Όχι βέβαια για τα χρήματα ή τη δόξα, γιατί οι λιγοστές μου ανάγκες και η επίγνωση της μετριότητάς μου με έχουν απαλλάξει από τέτοιες επιδιώξεις. Αλλά πιστεύοντας ότι ο καθένας μας κάτι χρήσιμο μπορεί να προσφέρει, δίνοντας έτσι νόημα σε όσα χρόνια του απομένουν.

Σε μια τέτοια επέτειο μισού αιώνα, θα ήταν ίσως θεμιτό να παρουσιάσει κανείς το αρχιτεκτονικό του έργο και να προσδοκά κάποια θετικά σχόλια και ένα βαθμό υστεροφημίας. Δεν έχω όμως την παραμικρή πρόθεση να το πράξω. Άλλωστε το δικό μου έργο ήταν σχεδόν πάντα συλλογικό, σε όλους τους χώρους δράσης μου, μέσα από κοινές προσπάθειες πολλών εκλεκτών συνεργατών και συντρόφων. Αντίθετα, θέλω να σας μιλήσω για προβληματισμούς και αστοχίες, για προσπάθειες άλλοτε πετυχημένες και άλλοτε ατελέσφορες, για παθήματα που δεν έγιναν πάντοτε μαθήματα. Και όλα αυτά σε στενή συνάρτηση με τις εξελίξεις στον ελληνικό και τον ευρύτερο χώρο, που επηρεάζουν καθοριστικά τη δουλειά μας.

Μέσα από τέτοιες θεωρήσεις, προκύπτει ίσως μια άλλη αντίληψη της αρχιτεκτονικής, που μπορεί να έχει κάποια σημασία για τη σημερινή εποχή και τις χαλεπές δεκαετίες που θα ακολουθήσουν.

Καθοριστική διαπίστωση

Ξεκινώ με μια πραγματικότητα, που διαπίστωσα με οδύνη αρκετά νωρίς στη σταδιοδρομία μου και που επιβεβαιώθηκε σε όλη μου τη πορεία.

Η αρχιτεκτονική είναι μια κοινωνική τέχνη, αφού χειρίζεται κοινωνικούς –με την ευρεία έννοια– πόρους. Ως επακόλουθο, μεγάλη αρχιτεκτονική κάνουν οι μεγάλες κοινωνίες, εκείνες που έχουν δυναμισμό (πολιτισμικό, πολιτικό και οικονομικό) και ηγεσίες με όραμα ή φιλοδοξίες. Οι μικρές και μίζερες κοινωνίες παράγουν μέτρια και μίζερη αρχιτεκτονική, όσο ταλέντο και άλλες ικανότητες εάν διαθέτουν οι αρχιτέκτονές τους.

Η χώρα μας –στην πρόσφατη ιστορία της– εντάσσεται στη δεύτερη κατηγορία. Σε αυτήν, ακόμα και έργα παγκοσμίου φήμης αρχιτεκτόνων δεινοπάθησαν. Θυμηθείτε τις άτεχνες προσθήκες στον Αεροσταθμό του Ελληνικού του Saarinen και στην Πρεσβεία των ΗΠΑ στην Αθήνα του Gropius, τις περιπέτειες του Μουσείου Μοντέρνας Τέχνης του Ρεΐ, τη χωροθέτηση του Μουσείου Ακρόπολης των Tschumi και Φωτιάδη. Ας ευχηθούμε να μη συμβούν ανάλογα και με το Πολιτιστικό Κέντρο στο Φάληρο του Renzo Piano.

Γνωρίζω ότι η διαπίστωση αυτή θα στενοχωρήσει κάποιους συναδέλφους, έχω όμως την πρόθεση να την τεκμηριώσω μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα. Άλλωστε αυτό δεν σημαίνει απαξίωση του έργου τους. Αντίθετα επιβάλλει στον κλάδο μας ακόμα μεγαλύτερες προσπάθειες και επιμονή, παράλληλα όμως με αλλαγή στόχων και επιλογών. Βέβαια μια τέτοια προσέγγιση έρχεται σε σύγκρουση με την επικρατούσα αντίληψη για το *star system*, το πρότυπο της ‘πριμαντόνας’, που καλλιεργείται στην αρχιτεκτονική διεθνώς, αλλά και στη χώρα μας. Μια αντίληψη που δεν αποτέλεσε ποτέ πολιτική, κοινωνική και στρατηγική επιλογή δική μου ή της ομάδας μας.

Στο πλαίσιο της ‘μοντέρνας’ αρχιτεκτονικής

Όταν σπούδαζα στο MIT¹ τη δεκαετία του 1950, σε μια εποχή άνθησης του κινήματος της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, ο Δανός καθηγητής μας Mogens Koch μας οδηγούσε στα μικρά παραδοσιακά χωριά στις ακτές της Μασαχουσέτης, όπου μας έβαζε να αποτυπώνουμε σχολαστικά τα ξύλινα σπίτια, τις εκκλησιές, τις πλατείες. Στόχος του ήταν να αντιληφθούμε την ένταξη των κτισμάτων στο χώρο και την ανάγκη δημιουργίας ενιαίου αστικού περιβάλλοντος. Αντίθετα όμως, όλη η υπόλοιπη αρχιτεκτονική παιδεία που παρείχε τότε το MIT περνούσε το μήνυμα της παντοδυναμίας του αρχιτέκτονα, μέσα από μια ορθολογική και δυναμική προσέγγιση, με καινοτόμο χρήση των νέων τεχνικών και υλικών, χωρίς όμως να συνδυάζεται με αντίστοιχη κοινωνική ευαισθησία.

Αυτό ίσως εξηγεί γιατί τα πρώτα μου αρχιτεκτονικά έργα βασίστηκαν στην ανάδειξη επαναστατικών τότε στατικών συστημάτων (υπερβολικά παραβολοειδή κελύφη, πτυχωτές πλάκες, μεγάλοι πρόβολοι), με πλήρη αδιαφορία στον περίγυρο αυτών των κτισμάτων και χωρίς συνειδητή προσπάθεια ένταξής τους στο αστικό περιβάλλον. Εξαίρεση ίσως αποτελεί η Οικία Χρηστέα στα Λεγραινά, που γίνεται υπόσκαφη σε παραθαλάσσιο λόφο, με φυτεμένο δώμα².

[Φωτογραφίες και σχέδια: Οικίες Βαρδαβά και Παπαγιάννη στη Βούλα, Βιομηχανικές εγκαταστάσεις Βόμβυξ ΑΕ στο Περιστέρι, περίπτερο Esso-Parras στη ΔΕΘ, οικία Χρηστέα.]

Συντέλεσε βέβαια και η ενεργός συμμετοχή μου κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960 στους αγώνες για την καθιέρωση της ‘μοντέρνας’ αρχιτεκτονικής στον τόπο μας, σε μια εποχή που πολλά κτίρια στολίζονταν ακόμα με γύψινες διακοσμήσεις και κολωνάκια, και η έπαρση από την επικράτηση του νέου ρεύματος.

Παράλληλα, μια έντονη φιλοδοξία και αυτοπεποίθηση με οδήγησε από τα πρώτα χρόνια στην ανάληψη μεγάλων έργων, παρά την απειρία μου. Μαζί με το Σθένη Μολφέση, υπηρετώντας ακόμα στο Ναυτικό, κερδίσαμε το 1959 τον αρχιτεκτονικό διαγωνισμό για τα κεντρικά γραφεία των ΣΕΚ στην Αθήνα, που κτίστηκαν λίγο αργότερα και σήμερα στεγάζουν τις κεντρικές υπηρεσίες του ΟΣΕ. Κτίριο τότε πρωτοποριακό, με φέροντα πυρήνα από οπλισμένο σκυρόδεμα και τους χώρους γραφείων σε πρόβολο, ενώ οι όψεις διαμορφώνονται με μεταλλικά τοιχοπετάσματα με εξωτερικές κινητές περσίδες για ηλιοπροστασία. Λίγο μετά, μας ανατέθηκε η αποπεράτωση του σιδηροδρομικού σταθμού Θεσσαλονίκης, ενώ με κλήρωση αναλάβαμε (μαζί και με το Νίκο Βαλσαμάκη) τη μελέτη του Μεγάλου Ραδιοφωνίας και Τηλεόρασης στην Αγία Παρασκευή, ένα πολύ μεγάλο έργο, με εξαιρετικά πολύπλοκες λειτουργίες και ίσως από τις πρώτες προκατασκευασμένες προσόψεις στη χώρα μας. Παράλληλα, ολοκληρώσαμε με το Σθένη Μολφέση το εργοστάσιο Καραντάνη στο Λουτράκι, με πρωτοποριακό φέροντα οργανισμό και κυλινδρικά κελύφη.

[Φωτογραφίες: Κτίριο ΟΣΕ, Κτίριο ΕΡΤ, Εργοστάσιο Καραντάνη στο Λουτράκι.]

Στα έργα αυτά υπήρχε μέριμνα περιβαλλοντικού σχεδιασμού, με παθητικά συστήματα κυρίως ηλιοπροστασίας, χωρίς όμως να παίζει ρόλο στο σχεδιασμό ο περιβάλλον χώρος τους. Σε πιο θεωρητικό επίπεδο, ιδρύουμε το 1963 το Κέντρο Ερευνών Περιβάλλοντος, μαζί με την ψυχολόγο Μάνια Σεφέρη και άλλους επιστήμονες³, ενώ το 1964 υποβάλω στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης διδακτορικό με τίτλο ‘Εισαγωγή στη μελέτη περιβάλλοντος’, το οποίο και απορρίπτεται, διότι κάποιοι φοβήθηκαν ότι θα διεκδικούσα πανεπιστημιακή έδρα.

Από το 1959, με συνείδηση της συνθετότητας του αρχιτεκτονικού έργου, ιδρύω το γραφείο μελετών ‘Θύμιος Παπαγιάννης και Συνεργάτες’, στο οποίο η συμβολή όλων

¹ Τεχνολογικό Ινστιτούτο της Μασαχουσέτης.

² Μαζί με το συνεργάτη και φίλο Γιάννη Κούτση.

³ Κλείσαμε αυτό το πρωτοπόρο κέντρο αμέσως μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας.

των μελετητών αναγνωριζόταν και στα σχέδια και στις πινακίδες των έργων. Πρώτος του συνεργάτη υπήρξε ο αρχιτέκτων Παναγιώτης Βοκοτόπουλος.

Σημαντική επίσης την περίοδο αυτή υπήρξε και η συνεργασία με εικαστικούς καλλιτέχνες, όπως τον Γιάννη Μόραλη, την Ελένη Βερναρδάκη, τον Μιχάλη Κατζουράκη και τον Βάσο Καπάνταη, ενώ ο ίδιος ασχολήθηκε εντατικά με τη γλυπτική.

[Φωτογραφίες: Κάποιων από τα έργα αυτά, μαζί με τα δικά μου.]

Έτσι η δράση μου κατά την πρώτη αυτή περίοδο χαρακτηρίζεται από υπερβολικές φιλοδοξίες, ίδρυση ενός συγκροτημένου γραφείου μελετών με ικανούς και αργότερα επώνυμους συνεργάτες⁴ με στόχο την ανάληψη σημαντικών έργων, θεωρητική και περιορισμένη σχεδιαστικά ενασχόληση με τα θέματα περιβάλλοντος και καλλιτεχνικές ευαισθησίες. Παράλληλα το περιοδικό *Ζυγός* μου αφιερώνει πολυσέλιδη παρουσίαση, ενώ στην *Αρχιτεκτονική* δημοσιεύονται πέντε κείμενά μου (μαζί με την Άννα Βενέζη) με τίτλο «Σύγχρονη αρχιτεκτονική: Γέννηση, επικράτηση και μέλλον»⁵.

Όμως η αρχική μου διαπίστωση επιβεβαιώνεται ήδη στα έργα της περιόδου αυτής. Το κτίριο του ΟΣΕ και ο σιδηροδρομικός σταθμός Θεσσαλονίκης γρήγορα εγκαταλείπονται χωρίς συντήρηση και με κακές παρεμβάσεις παραμένοντας σε θλιβερή τριτοκοσμική κατάσταση. Το ίδιο για το κτίριο της ΕΡΤ, που ουδέποτε ολοκληρώθηκε (κατασκευάστηκε μόνο τμήμα της πίσω του πτέρυγας), χάνοντας τη λειτουργική και αισθητική του ενότητα, ενώ το εργοστάσιο Καραντάνη πτώχευσε και έπαψε να λειτουργεί λίγες εβδομάδες αφού τέθηκε σε λειτουργία.

Δικτατορία και περίοδος κρίσεων

Το 1966 επέρχεται ισχυρός προσωπικός κλονισμός με ένα αναπόφευκτο ίσως διαζύγιο, που ακολουθεί ισχυρή αίσθηση αποτυχίας. Σε ένα τέτοιο δυσάρεστο κλίμα κλείνει το Γραφείο μας στην Ακαδημίας και Ομήρου, για να επανιδρυθεί λίγο αργότερα στην οικογενειακή πολυκατοικία της Βουκουρεστίου 23⁶, με πρώτη πολύτιμη συνεργάτιδα την αείμνηστη Ιωάννα Μπενεχούτσου. Ακολουθεί η δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου, που δρα καταλυτικά πάνω μου και μου αποκαλύπτει για πρώτη φορά τις βαθύτατες δυσλειτουργίες της ελληνικής κοινωνίας και το διχασμό που μεταφέρει από τα προ του πολέμου χρόνια. Το συγκλονιστικό αυτό γεγονός με βγάζει βίαια από την πολιτική μου αφασία και μεταθέτει την αρχιτεκτονική δημιουργία σε ένα κοινωνικότερο πλαίσιο.

Το Γραφείο μας μεγαλώνει ξανά και φιλοξενεί αντιστασιακούς συνάδελφους – πολλούς μάλιστα αμέσως μετά την αποφυλάκισή τους–, όπως τη Ρίτα Αρβανιτίδου, το Θρασύβουλο Βεργόπουλο, το Γρηγόρη Διαμαντόπουλο, την Άννα Καίρου, τη Βάσω Κιζήλου, τη Ράνια Κλουτσινιώτη, το Στέλιο Νέστορα, την Όλγα Παπαχρήστου, τον Κώστα Σοφούλη. Σε αυτούς –καθώς και στο Χρήστο Παπουτσάκη και στο περιοδικό *ΑΝΤΙ*– χρωστώ την πολιτική μου παιδεία, έστω και εξαιρετικά καθυστερημένη. Παράλληλα, το Γραφείο συμπληρώνεται με ικανούς συνεργάτες μηχανικούς (στατικούς, ηλεκτρολόγους και μηχανολόγους) –όπως τον Κώστα Ζαχαράτο, το Στέφανο Χατζηστεφλανου, τον Γιώργο Λαδόπουλο, τον Κώστα Κωτσόγιαννη– και έτσι μπορεί πλέον να εκπονεί ολοκληρωμένες μελέτες.

Χαρακτηριστικό έργο μας της περιόδου αυτής είναι το ξενοδοχείο πολυτελείας του ΕΟΤ στην Ακροναυπλία –με καθοριστικό ρόλο της Ρίτας Αρβανιτιδου και της Ιωάννας Μπενεχούτσου–, στη θέση των ιστορικών φυλακών, που είχαν μόλις κατεδαφιστεί. Στο σημαντικό αυτό έργο προσπαθήσαμε να εντάξουμε τους μεγάλους του όγκους στο φρουριακό και αρχαιολογικό χώρο, μέσα από μια σύγχρονη –αλλά προσαρμοσμένη στο περιβάλλον του– μορφολογία, ενώ στους εσωτερικούς του χώρους ενσωματώνο-

⁴ Εκτός από τον Παναγιώτη Βοκοτόπουλο, την Κατερίνα Γιαμαλάκη, την Άννα Κουρομιχελάκη, το Γιάννη Κούτση, τη Σούλα Τζάκου, το Μιχάλη Φωτιάδη.

⁵ Που μεταφράζονται και αναδημοσιεύονται αργότερα στις *Ηνωμένες Πολιτείες*.

⁶ Έργο του 1934 του καθηγητή Κώστα Κιτσίκη.

νται μεγάλα εικαστικά έργα του Νίκου Γαζέπη. Όμως το ξενοδοχείο αυτό, που σήμερα εκσυγχρονίζεται πάλι από το Γραφείο μας, δεν παύει να αποτελεί ιστορική ιεροσουλία, γιατί εξαφάνισε τελεσίδικα τις οδονηρές μνήμες αυτού του συγκεκριμένου τόπου.

[Φωτογραφίες: Ξενοδοχείο Ακροναυπλίας.]

Σε αντίθεση, δύο ιδιωτικά έργα μας επιτρέπουν να αναδείξουμε μια αρχιτεκτονική προσαρμοσμένη στο χώρο και στις μικροκλιματικές του συνθήκες. Το εργοστάσιο της Hoechst στη Βαρυμπόμπη και τα κεντρικά γραφεία της Texaco στην Κηφισίας και Κατεχάκη –με καθοριστική συμβολή του Γιώργου Παντόπουλου και της Ιωάννας Μπενεχούτσου– σχεδιάζονται με στοιχεία ηλιοπροστασίας που καθορίζουν την αισθητική τους, ενώ αναδεικνύουν τον φέροντα οργανισμό τους και την ιδιαίτερή τους γεωμετρία, κυρίως του δεύτερου (σε τριγωνικό κάναβο).

[Φωτογραφίες: Hoechst και Texaco.]

Παράλληλα, αναλαμβάνουμε την εκπόνηση των ρυθμιστικών σχεδίων της Καβάλας και του Βόλου (με υπεύθυνες αντίστοιχα την Πόπη Κουτρέτση και τη Ράνια Κλουτσινιώτη), που μας φέρνει σε επαφή και σε συμπόρευση με τις τοπικές κοινωνίες και με τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν και μας εμπλέκει σε κοινωνικές συγκρούσεις. Ιδιαίτερα στο Βόλο, ο αγώνας μας κατά της επέκτασης του εργοστασίου τσιμέντων της ΑΓΕΤ στην πλαγιά του Πηλίου –για λόγους καθαρά περιβαλλοντικούς– οδηγεί σε δικαστικές διαμάχες και στην εκδίωξή μας από τη μελέτη του μεγάλου Ξενοδοχείου Holiday Inn στην Αθήνα⁷, μια και η ίδια αμερικανική τράπεζα χρηματοδοτούσε και τα δύο αυτά έργα.

[Φωτογραφίες: Ρυθμιστικό Σχέδιο Βόλου, Ρυθμιστικό Σχέδιο Καβάλας, ξενοδοχείο Holiday Inn.]

Στο ίδιο διάστημα, προσπαθούμε με πολύ κόπο και συνεχή ταξίδια να αναπτύξουμε μελετητικές δραστηριότητες στη Μέση Ανατολή⁸. Αναλαμβάνουμε κάποιες μελέτες στην Ιορδανία και τη Σαουδική Αραβία, και το κυριότερο μιας θερινής κατοικίας για τον Πρόεδρο Assad της Συρίας στη Λαοδίκεια. Η προσπάθεια αυτή τελειώνει λίγο πριν την πτώση της Χούντας, όταν έρχονται οι κόρες μου –μικρές τότε– να ζήσουν μαζί μου και αναλαμβάνω έτσι σοβαρές οικογενειακές ευθύνες. Αποκτούμε ένα μικρό παραδοσιακό καϊκι⁹ και οργώνουμε τις θάλασσες από τη Λευκάδα μέχρι την Αμμουλιανή,

Στο τέλος αυτής της περιόδου έχει επέλθει κάποιος βαθμός αυτογνωσίας, αποτέλεσμα των προσωπικών αποτυχιών, αλλά και της συνειδητοποίησης του βαρύτατου πολιτικού και εθνικού κόστους της Δικτατορίας. Παράλληλα, προκύπτει μια εξισορρόπηση των προσωπικών επιδιώξεων και φιλοδοξιών με τις πραγματικές δυνατότητες τις δικές μου και του τόπου μας.

Μεγάλα έργα και αναζητήσεις

Μετά τη Μεταπολίτευση ακολουθεί μια περίοδος αστάθειας και προσαρμογών. Γρήγορα όμως μας απονέμεται το πρώτο βραβείο στον αρχιτεκτονικό διαγωνισμό για το Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας στον Πειραιά. Το έργο αυτό περιελάμβανε τη δημιουργία ενός κλειστού και κλιματιζόμενου χώρου για 15.000 θεατές με ανοίγματα 120 μέτρων, συνεδριακού κέντρου και πολλών άλλων εγκαταστάσεων σε ένα παραθαλάσσιο επιχωμένο χώρο 300 στρεμμάτων. Το έργο εγκαινιάστηκε στους Πανερωπαϊκούς Αγώνες του 1983, αποτέλεσε μια σοβαρή παρέμβαση στην πόλη και δημιούργησε ισχυρό τοπόσημο. Τιμήθηκε δε με χρυσό διεθνές βραβείο το 1991¹⁰. Η μελέτη (με συντονιστή το Γιάννη Μπαϊμπά και κύριους μελετητές τη Βάσω Κιζήλου, τη Μαρία Κουτσούνά, το Δημή-

⁷ Ολοκληρώθηκε αργότερα ως Intercontinental Hotel.

⁸ Σε συνεργασία με το Jean Mardrossian, ένα Λιβανέζο συνάδελφο.

⁹ Είχε ναυπηγηθεί το 1967 από τον πατέρα Ψαρρό στο Πέραμα.

¹⁰ Χρυσό βραβείο δεκαετίας της IAKS στην κατηγορία Facilities for International Events για τη δεκαετία του 1980.

την Μπαϊρακτάρη, το Γιώργο Λαδόπουλο, τον Κώστα Κωτσόγιαννη), πέρα από δυσχερέστατα τεχνικά προβλήματα, χρειάστηκε να αντιμετωπίσει το ευαίσθητο θέμα της σχέσης του τεράστιου αυτού κτιριακού όγκου με το λόφο της Καστέλας. Επιλογή μας υπήρξε η απομάκρυνση του Σταδίου όσο ήταν δυνατό, η ραδινή του μορφολόγηση και η δημιουργία ενός μεγάλου επιπέδου πεζών στα +6 μέτρα, ως μέσου σύνδεσης με το γύρω χώρο, ενώ το θαλάσσιο στοιχείο επανήλθε τεχνητά στην αρχική του θέση. Δυστυχώς, το σημαντικό αυτό έργο οδηγήθηκε γρήγορα σε κατάσταση απαξίωσης και κακής συντήρησης, το συνεδριακό κέντρο μετατράπηκε σε χώρους γραφείων αργόμισθων και ο μεγάλος ελεύθερος χώρος παραδόθηκε στους νονούς της νύχτας. Και αυτή η κατάσταση παρέμεινε μέχρι τους Ολυμπιακούς Αγώνες (οπότε εκσυγχρονίστηκε από άλλους συναδέλφους μετά από δική μας προμελέτη). Να δούμε τί μέλλον του επιφυλάσσεται...

[Φωτογραφίες: Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας.]

Λίγο αργότερα, η Philip Holzmann AG¹¹ μας αναθέτει τις πλήρεις μελέτες των δύο πανεπιστημιακών νοσοκομείων στο Ηράκλειο της Κρήτης και στα Ιωάννινα, 800 κλινών το καθένα. Επρόκειτο για πολύ μεγάλα κτιριακά συγκροτήματα, εξαιρετικά σύνθετα και με υψηλές λειτουργικές και τεχνολογικές απαιτήσεις. Κατά τη μελέτη τους σημαντικότερο ρόλο έπαιξαν οι συνεργάτες μας Μαρία Κουτσουνά, Γιάννης Μπαϊμπάς και Μαρία Σγουρίδου, ενώ το Γραφείο μας επεκτάθηκε και ξεπέρασε τα 110 άτομα. Εξαιρετικό ενδιαφέρον είχε και η άψογη κατασκευή των κτιριακών αυτών συγκροτημάτων, στην τεχνική επίβλεψη των οποίων είχαμε υπεύθυνη συμμετοχή.

[Φωτογραφίες: Πανεπιστημιακό Νοσοκομείο Ηρακλείου, Πανεπιστημιακό Νοσοκομείο Ιωαννίνων.]

Σε αντιδιαστολή, ίσως και από αντίδραση, το ίδιο αυτό διάστημα ασχολήθηκα προσωπικά με τη μελέτη δυο σπιτιών. Στο Βουρκάρι της Κέας σχεδίασα ένα μικρό εξοχικό, σύγχρονο στη σύλληψή και στη γεωμετρία του, απόλυτα όμως ενταγμένο στο χώρο και στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική του νησιού. Στην Αθήνα πάλι, στην Πλάκα, αποκατέστησα ως έδρα της οικογένειάς μου την Οικία Κακούρη¹², που τμήμα της χρονολογείται από τον 18^ο αιώνα. Και τα δύο αυτά σπίτια, στα οποία έζησα τα επόμενα χρόνια, έχουν κτιστεί με γήινα και αδρά υλικά και είναι στέρεα δεμένα με τον τόπο τους και τις παραδόσεις του.

[Φωτογραφίες: Σπίτι στο Βουρκάρι Κέας, Αποκατάσταση Οικίας Κακούρη στην Πλάκα.]

Στο ίδιο πνεύμα, σχεδιάζεται ο παραθεριστικός οικισμός Costa Ilios στη Μύκονο για μια γαλλική εταιρία, εμπνευσμένος από την τοπική αρχιτεκτονική και πλήρως ενταγμένος στο ευαίσθητο τοπίο του νησιού, με υπεύθυνη την αρχιτέκτονα Ήβη Νανοπούλου. Δυστυχώς, σε μια δεύτερη φάση το έργο περνά στα χέρια έλληνα επιχειρηματία, ο οποίος προωθεί σειρά παρανομιών, με αποτέλεσμα να καταλήξουμε στα δικαστήρια. Αντίστοιχη σχεδιαστική παρέμβαση γίνεται σε συγκρότημα παραθεριστικών κατοικιών στην Κέα, προσεκτικά ενταγμένων στο τοπίο και στην αρχιτεκτονική του νησιού.

[Φωτογραφίες: Costa Ilios, Μύκονος και Ζουλαμόπουλου, Κέα.]

Από τα έργα αυτά προκύπτει ένας προβληματισμός για τη σύγχρονη αρχιτεκτονική. Παίρνοντας ως δεδομένο ότι μεγάλη αρχιτεκτονική δημιουργία στον τόπο μας δεν είναι εφικτή (άλλωστε το θανάσιμο χτύπημα αποτέλεσε ο θεσμός των μελετοκατασκευών με τον κατακερματισμό του αρχιτεκτονικού έργου), τί απομένει, πέρα από τη ληστρική εκμετάλλευση της γης (για την οποία δεν είναι άμοιροι κάποιοι αρχιτέκτονες); Προφανώς η κάλυψη συγκεκριμένων και θεμιτών κοινωνικών και προσωπικών ανα-

¹¹ Μεγάλη γερμανική κατασκευαστική εταιρία, που είχε αναλάβει την πραγματοποίηση των έργων.

¹² Ο Γεώργιος Κακούρης ή Χασιώτης, και ο γιος του Αναστάσιος, υπήρξαν αρτοποιοί στην Πλάκα κατά το 19^ο αιώνα, το δε σπίτι αυτό της Ερωτοκρίτου 8 παρέμεινε στους απογόνους τους μέχρι το 1983, οπότε το αγόρασα.

γκών στέγασης. Συμβαίνει όμως εδώ κάτι παράδοξο. Ενώ κτίζουμε κτίρια με σύγχρονα υλικά, με έντονη γεωμετρία, με γυάλινες προσόψεις και λεία και 'σκληρά' τελειώματα, πολλοί από εμάς αισθανόμαστε πιο άνετα σε χώρους ζεστούς και οικείους, με φυσικά υλικά και κυρίως με κάποιες ιστορικές μνήμες, που συνδέουν τη σημερινή πραγματικότητα με την παράδοση του τόπου μας. Αναδεικνύεται έτσι μια πρόκληση για τη νέα ελληνική αρχιτεκτονική, στην οποία θα αναφερθώ στη συνέχεια.

Στο επίπεδο της πολεοδομίας, το πέρασμα της πολιτικής ηγεσίας στα θέματα του χώρου σε δύο ρηξικέλευθους πολιτικούς, το Στέφανο Μάνο και τον Αντώνη Τρίτση, εμπλέκει και εμένα προσωπικά και το Γραφείο μας στα προβλήματα της Πρωτεύουσας. Σε στενή συνεργασία με τη συνάδελφο Ράνια Κλουτσινιώτη, μελετάμε την κεντρική περιοχή της Αθήνας (Δήμοι Αθηναίων, Καλλιθέας, Μοσχάτου και Ταύρου), ενώ αργότερα αναλαμβάνω σύμβουλος του Τρίτση για το Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας.

[Φωτογραφίες: Κάποιο από τα σχέδια της Αθήνας.]

Παράλληλα, με γνώση του τότε υπουργού και τη στήριξη του περιοδικού ΑΝΤΙ, ξεκινώ εκστρατείες για την κατεδάφιση του σκελετού του Μουσείου Πασά και την αποφυγή εγκατάστασης του Συμβουλίου Επικρατείας στο πεδίο του Άρεως (πέτυχε και το ΣΤΕ μεταφέρθηκε στο Αρσάκειο Μέγαρο) και για την πεζοδρόμηση της Ιεράς Οδού που επρόκειτο να μεταβληθεί σε αυτοκινητόδρομο, όπως και έγινε τελικά, παρά τις προσπάθειές μας. Η εμπλοκή μας με την περιοχή του Ελαιώνα ξεκινά από το 1978 με τη μελέτη του Κεντρικού Διαμερίσματος της Αθήνας και συνεχίζεται με μελέτες και αγώνες μέχρι και σήμερα που στοχεύουν στο συνολικό και ολοκληρωμένο σχεδιασμό του χώρου. Παρά τις προτάσεις μας, Κράτος και Δήμος εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν τον Ελαιώνα αποσπασματικά και αφήνουν να χαθεί η ευκαιρία χωροθέτησης εκεί του γηπέδου του Παναθηναϊκού, που θα μπορούσε να αποτελέσει μοχλό ενός ευρύτερου και ολοκληρωμένου πολεοδομικού σχεδιασμού.

Δυο δεκαετίες προσπαθειών για τη φύση, το περιβάλλον και τον πολιτισμό

Ένα τυχαίο ίσως γεγονός προκαλεί στα μέσα της δεκαετίας του 1980 μίαν ουσιαστική στροφή στα ενδιαφέροντά και στις επιδιώξεις μου. Μέχρι τότε έχω εργαστεί κυρίως πάνω στα θέματα του αστικού περιβάλλοντος ως μελετητής και ως ενεργός πολίτης. Το ΥΠΕΧΩΔΕ όμως μου αναθέτει το 1985¹³ το συντονισμό της μελέτης ανάπτυξης και προστασίας του φυσικών πόρων του Αμβρακικού Κόλπου. Η εκπόνηση αυτής της μελέτης με φέρνει σε επαφή με τη φυσική κληρονομιά του τόπου και καλλιεργεί τη συνειδητοποίηση των τεράστιων κινδύνων που την απειλούν. Λίγο αργότερα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (που προωθούσε τη μελέτη του Αμβρακικού) με ορίζει εκπρόσωπό της για τις φυσικές περιοχές της χώρας. Αυτή η ευθύνη με οδηγεί σε μια καλύτερη γνώση του μεγάλου φυσικού πλούτου του τόπου μας, της στενής του σχέσης με την πολιτιστική μας κληρονομιά, όπως εκφράζεται στα ποικίλα του τοπία, αλλά και στη διαπίστωση της έκτασης και έντασης της υφιστάμενης και κυρίως της επερχόμενης υποβάθμισης και της περιορισμένης δυνατότητας του δημόσιου τομέα να την ελέγξει.

[Φωτογραφίες: Μελέτη Αμβρακικού.]

Ακολουθώντας τότε τη συμβουλή ενός μεγάλου φίλου της χώρας μας, του Ελβετού ζωολόγου Luc Hoffmann, ξεκινώ αγώνες για την αποτροπή συγκεκριμένων απειλών για το φυσικό περιβάλλον, κυρίως των καταστρεπτικών έργων των ΜΟΠ στις Πρέσπες, της φαραωνικής εκτροπής του Αχελώου και άλλων μικρότερης κλίμακας επεμβάσεων. Είκοσι χρόνια μετά, οι Πρέσπες φαίνονται να έχουν διασωθεί, ενώ τα έργα εκτροπής του Αχελώου συνεχίζονται, με τεράστιες καταστροφές στον ορεινό όγκο της Πίνδου (και όχι μόνο), παράλληλα με τις προσπάθειές μας να τα σταματήσουμε.

¹³ Μετά τη μετάβαση στις Βρυξέλλες του αρχικού συντονιστή της μελέτης συνάδελφου και φίλου Μάριου Καμχή.

[Φωτογραφίες: Εκτροπή Αχελώου - Μεσοχώρα.]

Το ίδιο διάστημα, σε μια θετική κατεύθυνση, μετέχω καθοριστικά στις προσπάθειες ίδρυσης κατάλληλων δομών για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος στη χώρα μας και ευρύτερα στη Μεσόγειο, όπως των Φίλων των Πρεσπών, του WWF Ελλάς, του Ελληνικού Κέντρου Βιοτόπων / Υγροτόπων, της Εταιρίας Προστασίας των Πρεσπών και της Πρωτοβουλίας MedWet για τους υγρότοπους της Μεσογείου (που συντονίζω για τα πρώτα δέκα της έτη), μετέχοντας δυναμικά στην εδραίωση και ανάπτυξη των περισσότερων, ενώ εργάζομαι οκτώ έτη για τη δημιουργία του διασυνοριακού Πάρκου Πρεσπών. Από το 1991, παίρνω μέρος επίσης ενεργά στις πρωτοβουλίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου για το περιβάλλον, στηρίζοντας μέχρι σήμερα το έργο του στον τομέα αυτόν, ενώ ασχολούμαι από το 1990 με τα περιβαλλοντικά προβλήματα του Αγίου Όρους. Στόχος πάντα η συμβολή στη διαφύλαξη της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, που αποκτά για μένα καθοριστική σημασία και εκφράζεται με αντίστοιχο συγγραφικό έργο.

[Φωτογραφίες: Εξώφυλλα βιβλίων.]

Στο ίδιο πλαίσιο, αναλαμβάνω για έξη χρόνια την προεδρία του ΣΕΠΟΧ (1992-1998), με την πεποίθηση ότι η προστασία της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς μπορεί να επιτευχθεί κυρίως μέσα από το χωρικό σχεδιασμό. Κατά την περίοδο αυτήν ο ΣΕΠΟΧ αναλαμβάνει μαχητικό κοινωνικό ρόλο, καθώς αγωνίζεται για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής στους οικισμούς, για τη διαφύλαξη των ελεύθερων χώρων και για την προστασία του περιβάλλοντος. Παράλληλα μετέχω στις ομάδες εργασίας του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Πολεοδόμων που συντάσσουν τη 'Νέα Χάρτα των Αθηνών' το 1998 και την αναθεωρούν το 2003, ενισχύοντας μια φιλική προς το περιβάλλον και τον πολιτισμό προσέγγιση.

Από το 2001, η Συνθήκη Ραμσάρ μου αναθέτει των ένταξη των πολιτιστικών αξιών στη διαχείριση των υγροτόπων, στο πλαίσιο της σύζευξης φύσης και πολιτισμού. Στο ίδιο πλαίσιο, ιδρύω το 2003 το Μεσογειακό Ινστιτούτο για τη Φύση και τον Άνθρωπο (Med-INA), με έδρα στο Γραφείο μας, που εργάζεται σήμερα κυρίως για τα ελληνικά τοπία, τους υγρότοπους της Μεσογείου και τις πολιτιστικές τους αξίες και για τους ελεύθερους φυσικούς τόπους στις αναπτυσσόμενες χώρες.

Παραμένω όμως αρχιτέκτων. Οι πολλαπλές αυτές δραστηριότητες εντάσσονται στη μέριμνα για το χώρο, τον κυριότερο ίσως φυσικό πόρο, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης θεώρησης της ευθύνης του αρχιτέκτονα.

Παράλληλη αλλά συσχετισμένη πορεία του Γραφείου

Η μειωμένη μου όμως ενασχόληση με το καθαρά επαγγελματικό έργο του Γραφείου δεν σημαίνει και την απουσία του, χάρη στη συμβολή πολλών εμπειριών –αλλά και νεότερων– συνεργατών. Από το 1997 τη διεύθυνσή του Γραφείου αναλαμβάνει η συνάδελφος (και σύζυγός μου) Ήβη Νανοπούλου, που του προσδίδει μια νέα και δυναμική πνοή, ενώ η δική μου συμμετοχή παραμένει περισσότερο συμβουλευτική, με σημαντικές επιρροές και ανταλλαγές και από τις δύο πλευρές.

Σε δύο περιπτώσεις πάντως η εμπλοκή μου στις μελέτες του Γραφείου γίνεται πιο ουσιαστική.

Το 2001, ανατίθενται στο Γραφείο μας (μαζί με εννέα άλλα μελετητικά σχήματα) οι πολεοδομικές, αρχιτεκτονικές και τεχνικές μελέτες για τα έργα ανάπτυξης του Φαληρικού Όρμου και δημιουργίας εγκαταστάσεων για το beach volley, το tae kwon do και το handball, και ορίζομαι συντονιστής, ενώ κύριο αρχιτεκτονικό ρόλο παίζουν η Ήβη Νανοπούλου, ο Σταύρος Χριστόπουλος, ο Γιάννης Μπαϊμπάς, η Μαρία Σγουρίδου, η Ειρήνη Νικητάκη και ο Νάσος Κερασώτης. Οι μελέτες αυτές μας δίνουν την ευκαιρία μιας μεγάλης πολεοδομικής παρέμβασης σε ένα ευαίσθητο χώρο της πόλης, συμπληρώνοντας το έργο μας του Σταδίου Ειρήνης και Φιλίας. Η όλη προσπάθεια ολοκληρώνεται

έγκαιρα και λειτουργεί ικανοποιητικά κατά τη διάρκεια των Αγώνων. Δεν προωθούνται όμως τότε –παρά τις επίμονες προσπάθειές μας– τα εγκεκριμένα φιλοπεριβαλλοντικά έργα που είχαμε προτείνει και σχεδιάσει, όπως η δημιουργία Οικολογικού Πάρκου μεταξύ των ποταμών Ιλισού και Κηφισού και η μετατόπιση και υποβάθμιση της Λεωφόρου Ποσειδώνος, με τη δημιουργία μεγάλου καναλιού στη θέση της, ενώ σήμερα προτείνεται παρανοϊκά η δημιουργία στο θαλάσσιο μέτωπο πλαζ λουομένων πλάι στα βαριά ρυπασμένα ύδατα των εκβολών του Κηφισού. Μετά τους Ολυμπιακούς τα έργα του Φαλήρου εγκαταλείπονται και υποβαθμίζονται σταδιακά, ωστόσο να προωθηθούν κάποτε οι νέες τους χρήσεις.

[Φωτογραφίες: Φάληρο.]

Αργότερα, το 2006, αναλαμβάνω το συντονισμό των μελετών του Εθνικού Χωροταξικού Σχεδίου, που εκπονήθηκε από ομάδα στην οποία μετείχαν οι χωροτάκτες Ράνια Κλουτσινιώτη, Αριστείδης Ρωμανός και Θάνος Παγώνης, ο οικονομολόγος Αντώνης Τορτοπίδης, ο περιβαλλοντολόγος-μηχανικός Σπύρος Παπαρηγορίου, ο συγκοινωνιολόγος Κωνσταντίνος Ζέκκος και άλλοι πολλοί και διακεκριμένοι επιστήμονες. Η μελέτη ολοκληρώνεται με μεγάλα εμπόδια και δυσκολίες, δέχεται συγχαρητήρια από εκπρόσωπο της πολιτικής ηγεσίας του ΥΠΕΧΩΔΕ, αλλά κρίνεται ‘μη επαρκώς αναπτυξιακή’. Απαλείφονται έτσι όλες οι νεωτερικές μας προτάσεις και κυρίως ο δραστηστικός περιορισμός –μέχρι πλήρους κατάρτησης– της εκτός σχεδίου δόμησης, που αποτελεί θέμα ύψιστης σημασίας. Έτσι το Σχέδιο που υποβάλλεται για έγκριση από το Υπουργείο δεν έχει την παραμικρή σχέση με τις προτάσεις μας, αλλά αποτελεί δυστυχώς προσπάθεια για τη νομική κατοχύρωση αρνητικών αναπτυξιακών επιλογών (όπως της μεγάλης κλίμακας τουριστικής ανάπτυξης), αλλά και μεγάλων έργων (όπως της εκτροπής του Αχελώου).

Κατά τις δύο αυτές δεκαετίες του 1990 και 2000 εκπονούνται μελέτες από το Γραφείο μας, στις οποίες έχω μικρότερη συμμετοχή. Από κάποιες από αυτές προκύπτουν χρήσιμα μαθήματα.

Το 1993, για παράδειγμα, αναλαμβάνουμε την εκπόνηση μιας πρωτοποριακής μελέτης για το Πάρκο Περιβαλλοντικής Ευαισθητοποίησης στον Πύργο Βασιλίσσης, με υπεύθυνη τη Ράνια Κλουτσινιώτη. Το έργο ολοκληρώνεται από το ΥΠΕΧΩΔΕ το 1996 με μεγάλη Κοινοτική χρηματοδότηση. Έκτοτε εγκαταλείπεται χωρίς την παραμικρή φροντίδα και καταστρέφεται σχεδόν ολοσχερώς, παρά τις φιλότιμες αλλά περιορισμένες προσπάθειες της Ελληνική Ορνιθολογικής Εταιρίας και τη διεκδίκησή του από τις τοπικές κοινωνίες. Αποδεικνύεται έτσι –ακόμα μια φορά– η αδυναμία του δημόσιου τομέα να διαχειριστεί μεγάλους ελεύθερους χώρους.

[Φωτογραφίες: Πύργος Βασιλίσσης, αρχικά σχέδια, φωτογραφίες της σημερινής κατάστασης.]

Σημαντικός είναι και ο προσανατολισμός του Γραφείου στην αποκατάσταση και επαναχρησιμοποίηση υφιστάμενων κτιριακών έργων, σε πολλά σημεία της χώρας. Χαρακτηριστική είναι η παρέμβαση σε δύο ξενοδοχεία του ΕΟΤ στο Ναύπλιο για λογαριασμό της Ήλιος Hotels, που επιμελείται η Ήβη Νανοπούλου.

Ο ‘Αμφιτρύων’ –αστικό ξενοδοχείο– έχει ήδη ολοκληρωθεί και λειτουργεί, έχοντας πάρει σημαντικά διεθνή βραβεία. Η ανακαίνιση, παράλληλα με την επιμονή εξορθολογισμού των λειτουργιών και ριζικού εκσυγχρονισμού του κτιρίου –τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά–, επιδίωξε τη διατήρηση των επιλογών του αρχικού κελύφους –έργο της δεκαετίας του 1950 του Κλέαρχου Κραντονέλλη– καταγράφοντας έτσι τη συνέχεια στο χρόνο.

Το ‘Ναυπλία Palace’, του οποίου το κυρίως κτίριο είχε σχεδιαστεί από το Γραφείο μας τη δεκαετία του 1970, βρίσκεται σε φάση ριζικής ανακαίνισης. Οι παρεμβάσεις ξεκίνησαν από τους υφιστάμενους οικίσκους (bungalows), καθώς αποτελούσαν το πιο υποβαθμισμένο κομμάτι του συνόλου. Πρωταρχικός στόχος του όλου σχεδιασμού υ-

πήρξε η ενωμάτωσή τους στο φυσικό βραχώδες τοπίο και στον αρχαιολογικό χώρο της Ακροναυπλίας, η σύνδεσή τους με τον υφιστάμενο κτιριακό όγκο του κυρίως ξενοδοχείου (χρησιμοποιώντας ως ενοποιητικό στοιχείο αδρά και φυσικά υλικά) και τέλος η άμεση συνάρτηση του περιβάλλοντος χώρου με τους εσωτερικούς χώρους διαμονής.

[Φωτογραφίες: Ξενοδοχεία Ναυπλίου.]

Η προσπάθεια αποκατάστασης και επανάχρησης κτισμάτων είναι εμφανής και στις μελέτες για τη ΒΔ πτέρυγα της Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας, που είχε υποστεί βάρβαρες δομικές παρεμβάσεις τη δεκαετία του 1950, και κατοικίας στην Εκάλη (παλαιό έργο του αρχιτέκτονα Περικλή Σακελλάριου).

[Φωτογραφίες: Σιμωνόπετρα, οικία Ζέκκου στην Εκάλη.]

Το 2006, η Εθνική Τράπεζα μας αναθέτει την πολεοδομική μελέτη της πρώην βιομηχανικής περιοχής της Δραπετσώνας, στην οποία ασχολούμαστε με τον Αριστείδη Ρωμανό, την Ήβη Νανοπούλου και το Νάσο Κερασώτη. Οι προτάσεις μας οδηγούν στη δημιουργία ενός πολυ-λειτουργικού συγκροτήματος εργασίας, κατοικίας, αναψυχής και πολιτισμού, που θα μπορούσε να αναδείξει το ρόλο του Πειραιά ως διεθνούς ναυτιλιακού κέντρου. Το σχέδιο γίνεται δεκτό από την Τράπεζα, αλλά εμπλέκεται σε χρονοβόρες και γραφειοκρατικές διαδικασίες και έτσι η υλοποίησή του καρκινοβατεί.

[Φωτογραφίες: Δραπετσώνα.]

Σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η υπό εκπόνηση μελέτη για τις κτιριακές εγκαταστάσεις του εκπαιδευτικού εργαστηρίου ALBA, στο Πικέρμι, με προσπάθεια ένταξης στο έντονο ανάγλυφο του εδάφους και σε ένα ιδιαίτερο τοπίο των Μεσογείων και περιορισμού του αποτυπώματός του, με υπόσκαφη κατασκευή σημαντικού τμήματός του. Η ομάδα μελέτης (με τη Μαρία Κουτσούνά, την Ήβη Νανοπούλου, τη Μαρία Σγουρίδου και την Ελένη Στίκα) προσπάθησε να συνδέσει τις εσωτερικές λειτουργίες του εκπαιδευτικού συγκροτήματος με τον ιδιαίτερο περιβάλλοντα χώρο του. Παράλληλα, η μελέτη βασίστηκε σε προσεκτικό βιοκλιματικό και ενεργειακό σχεδιασμό με χρήση δοκιμασμένων, απλών και ανταποδοτικών συστημάτων.

[Φωτογραφίες: ALBA, μακέτας, αλλά και σχέδια.]

Πρόσφατα, αντιμετωπίζοντας τη θλιβερή και συνεχώς υποβαθμιζόμενη ελληνική πραγματικότητα, το Γραφείο μετέχει σε διεθνή διαγωνισμό 26 μελετητικών σχημάτων για ένα μεγάλο έργο τουριστικής ανάπτυξης στη νότια ακτή του Ομάν, με την ενεργό συμμετοχή και των νεότερων συνεργατών του Γραφείου (όπως της Κατερίνας Ανδρίτσου, του Θύμιου Δημόπουλου, της Λυδίας Μουσμώτη, της Έρης Νικολαΐδου, του Θάνου Παγώνη). Μετά από μακρά διαδικασία, κερδίζει το πρώτο βραβείο, με ευαίσθητο σχεδιασμό βασισμένο στο σεβασμό της τοπικής πολιτιστικής παράδοσης, και στην αρμονική ένταξη σε ένα μοναδικό φυσικό τοπίο και στο ιδιαίτερο κλίμα της ακτής του Ινδικού Ωκεανού. Το μεγάλο αυτό έργο προβλέπεται να υλοποιηθεί από το δεύτερο εξάμηνο του 2008. Καθοριστικό στοιχείο στο σχεδιασμό του αποτέλεσε η προσπάθεια συνδυασμού εξωστρέφειας προερχόμενης από τον ανοικτό χαρακτήρα του τοπίου και εσωστρέφειας που αποτελεί στοιχείο της πνευματικής και πολιτιστικής παράδοσης του Ομάν. Στοιχεία που προσδιορίζουν τα πρότυπα διαβίωσης, την οργάνωση των χώρων, τη διαμόρφωση των δομημένων και φυσικών τοπίων.

[Φωτογραφίες: Project Edge.]

Πρέπει να τονίσω εδώ ότι η μελετητική εργασία του Γραφείου επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τις δικές μου περιβαλλοντικές δραστηριότητες, τις οποίες και στηρίζει πολλαπλά.

Συμπεράσματα και προοπτικές

Αυτή η συνοπτική περιήγηση στην εντατική εργασία μισού αιώνα προκαλεί σίγουρα κάποιες απορίες. Γιατί άραγε ένας σχετικά 'πετυχημένος' αρχιτέκτων αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος της προσπάθειάς του σε θέματα που δεν είναι στενά αρχιτεκτονικά; Γιατί

συνεχίζει να εργάζεται με πάθος για δύσκολα επιτεύξιμους στόχους και μάλιστα πολύ μετά το συντάξιμο χρόνο; Με τί κίνητρα και ποιες προοπτικές; Ποια συμπεράσματα μπορεί κανείς να αντλήσει από αυτά τα ανεξήγητα δεδομένα;

Οι απαντήσεις είναι απλές, αλλά δεν είμαι βέβαιος ότι είναι πειστικές, τουλάχιστον για όλους.

Ας ξεκινήσουμε από το ρόλο του αρχιτέκτονα. Πριν από τριάντα χρόνια ανακάλυψα ένα ποίημα του Jan Wampler. Σας μεταφέρω το μήνυμά του:

«Πριν από πολλά πολλά χρόνια
σε μια πολύ μακρινή χώρα
ζούσε ένας άνθρωπος
που σχεδίαζε μνημεία και εκκλησίες και παλάτια
για το βασιλιά

Και τον ονόμαζαν ‘βασιλικό αρχιτέκτονα’

Ο βασιλικός αρχιτέκτων
δεν νοιαζόταν για τους πολέμους του βασιλιά
για τα οικονομικά του βασιλείου
για τις πολιτικές του βασιλιά ως προς τους υπηκόους του
γιατί αυτός ήταν επαγγελματίας
και έκανε ό,τι του ζητούσε ο βασιλιάς

Τώρα όχι πολύ παλαιότερα
σε μια όχι και τόσο μακρινή χώρα
ζουν πολλοί άνθρωποι
που σχεδιάζουν γραφεία επιχειρήσεων, τράπεζες και δημόσια κτίρια

Και αυτοί λέγονται βασιλικοί αρχιτέκτονες
και χτίζουν ωραία κτίρια
ενώ οι φτωχοί κάτοικοι της χώρας μένουν χωρίς στέγη

Οι βασιλικοί αρχιτέκτονες μαζεύονται κάθε τόσο
και μιλούν για την ωραία αρχιτεκτονική
ξοδεύοντας πολλά χρήματα και μαθαίνοντας τίποτα

Γιατί οι βασιλικοί αρχιτέκτονες
είναι επαγγελματίες
και κάνουν μόνο τη δουλειά τους.»

Ζούμε σε μια περίοδο κοσμογονικών προκλήσεων. Οι ανθρώπινες δραστηριότητες –σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο– απειλούν καίρια το μέλλον του πλανήτη μας εντείνοντας το φαινόμενο του θερμοκηπίου και προκαλώντας τη δραματική αλλαγή κλίματος, της οποίας οι επιπτώσεις είναι ήδη συγκεκριμένες και ορατές –ακόμα και στη χώρα μας.

Η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού της γης¹⁴, μαζί με την άνοδο του βιοτικού επιπέδου σε κάποιες μεγάλες χώρες –όπως η Κίνα, η Ρωσία και η Ινδία– προκαλεί τεράστιες πιέσεις στους φυσικούς πόρους, που εξαντλούνται με ταχείς ρυθμούς, ενώ οι τιμές τους αυξάνονται κατακόρυφα. Παράλληλα, η αστικοποίηση που προκαλεί η δημογραφική αύξηση, αλλά και η κερδοσκοπία στη γη, αναλώνει το φυσικό και αγροτικό πε-

¹⁴ Υπολογίζεται να φτάσει τα 9,5 δισεκατομμύρια το 2050.

ριβάλλον, ενώ εντείνεται από την αυξανόμενη εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση κυρίως των πτωχότερων σε αναζήτηση τρόπων επιβίωσης. Η κατάσταση επιδεινώνεται από μίαν ευρύτερη αστάθεια στο διεθνές πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο.

[Φωτογραφίες εδώ από το λιώσιμο των πάγων, τις δασικές πυρκαγιές, την ανομβρία, τους οικονομικούς πρόσφυγες.]

Στη χώρα μας οι επιπτώσεις της αλλαγής του κλίματος είναι ήδη ορατές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η καταστρεπτικότητα των δασικών πυρκαγιών του περασμένου καλοκαιριού, που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο συνδυασμό ξηρασίας, υψηλών θερμοκρασιών και ισχυρών ανέμων. Είναι κρίμα που για άλλη μια φορά δεν γίνεται ολοκληρωμένη προσπάθεια αποκατάστασης του φυσικού τοπίου, των παραγωγικών δραστηριοτήτων, της κοινωνικής συνοχής και της τοπικής αρχιτεκτονικής, αλλά αφήνεται η κατάσταση στα χέρια των γραφειοκρατών και των εργολάβων. Ο κίνδυνος της ερημοποίησης των καμένων περιοχών είναι πλέον ορατός.

Σε ένα τέτοιο δραματικό περίγυρο, ποια πρέπει να είναι η θέση όσων δεν θέλουν να είναι απλά 'βασιλικοί αρχιτέκτονες'; Πιστεύω ότι βρισκόμαστε σε μια μεταβατική φάση, στην οποία ωριμάζει η γενική ευαισθητοποίηση για την κρισιμότητα της κατάστασης, αλλά συχνά οδηγούμαστε προς λανθασμένες επιλογές, γιατί πολλές από τις λύσεις που προτείνονται είτε δεν αντιμετωπίζουν τα προβλήματα ριζικά, είτε μπορεί και να τα επιδεινώνουν.

Σύμφωνα με μελέτη του ΚΑΠΕ¹⁵, στην Ευρώπη τα κτίρια ευθύνονται για το 45% της κατανάλωσης ενέργειας, παράγουν το 50% των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα, ενώ καταναλώνουν το 35% των πρώτων υλών. Επομένως η προσπάθεια περιορισμού αυτών των ποσοστών μέσω της βιοκλιματικής αρχιτεκτονικής είναι απολύτως επιθυμητή. Όμως δεν είναι επαρκής η βελτίωση της ενεργειακής συμπεριφοράς των κτισμάτων, η χρήση υλικών φιλικών προς το περιβάλλον, η υιοθέτηση απλών παθητικών συστημάτων για τον έλεγχο του μικροκλίματος..

Μια πραγματικά οικολογική αρχιτεκτονική θα πρέπει να συμβάλλει αποφασιστικά στη μείωση του ανθρωπίνου αποτυπώματος πάνω στη γη¹⁶. Θα πρέπει κατά προτεραιότητα να στοχεύει στη διαφύλαξη του χώρου, δηλαδή του σημαντικότερου ίσως –και σε ανεπάρκεια– φυσικού πόρου. Να στοχεύει δηλαδή στο δραστικό περιορισμό της δόμησης, μέσα από τον αυστηρό έλεγχο των αναγκών που καλείται να καλύψει και τη συστηματική ανακύκλωση χώρου και κελυφών.

Είναι απόλυτη ανάγκη και πρέπει να συνειδητοποιηθεί από όλους –και ιδιαίτερα από εμάς τους αρχιτέκτονες– ότι η ραγδαία εξαπλούμενη αστικοποίηση με την έρπουσα δόμηση και τις μεγάλες κατασκευές υποδομών αποτελούν σήμερα μια από τις μεγαλύτερες απειλές για το περιβάλλον, που δεν αναιρείται με επιφανειακές προσεγγίσεις. Σας ομολογώ με κάθε ειλικρίνεια, ως πολίτης και ως αρχιτέκτων, ότι η διάσπαρτη και εντεινόμενη δόμηση μου προκαλεί πλέον βαθύτατη δυσφορία και αγανάκτηση, καθώς αναλώνει φυσικές και αγροτικές περιοχές και δυναμιτίζει τα ευαίσθητα τοπία.

Η προσπάθεια τιθάσευσης της δόμησης, μέσα από ισχυρά κίνητρα και αντικίνητρα, μπορεί να επιτευχθεί με το δραστικό περιορισμό της δομημένης επιφάνειας κατά κεφαλή και της χρήσης των ακινήτων ως επενδυτικών ευκαιριών, παράλληλα με τον εκσυγχρονισμό και την επανάχρηση του υφιστάμενου οικοδομικού πλούτου. Ας σκεφθεί ο καθένας μας πόση έκταση αγροτικού ή φυσικού χώρου έχει μετατρέψει και πόσα τετραγωνικά μέτρα νέων οικοδομών έχει προσθέσει για προσωπική του χρήση...

Σε αυτό το πλαίσιο είναι βέβαια επιτακτική και η ανάγκη να καταργηθεί άμεσα η εκτός σχεδίου δόμηση για να περισωθεί κάτι από το φυσικό και πολιτιστικό πλούτο της χώρας μας. Δυστυχώς τέτοιο μέτρο δεν περιλαμβάνεται στις προτάσεις του ΥΠΕΧΩΔΕ

¹⁵ Κέντρο Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας, 'Απαξιωμένες πόλεις', RED, Μάρτιος-Απρίλιος 2008.

¹⁶ Human footprint. Βλέπε και www.footprintnetwork.org.

για το Εθνικό Χωροταξικό Πλαίσιο, ή έστω και κάποια ηπιότερη πρόταση σταδιακού περιορισμού.

[Φωτογραφίες εδώ (3-4) από την εξαπλούμενη δόμηση.]

Δεν φθάνουν όμως αυτά. Επειδή όλοι μας έχουμε ένα μικρό ή μεγαλύτερο μερίδιο της ευθύνης για τις καταστροφές στον πλανήτη μας, όσοι δεν επιθυμούν τον τίτλο του 'βασιλικού αρχιτέκτονα', όσοι θέλουν να διατηρηθεί ο φυσικός και πολιτιστικός πλούτος της χώρας μας, θα πρέπει να επενδύσουν ένα σημαντικό τμήμα της δυναμικότητάς τους σε πρωτοβουλίες και δραστηριότητες που αποβλέπουν στην αποτροπή της επερχόμενης περιβαλλοντικής και κοινωνικής κρίσης. Οι ανάγκες είναι πολλές και οι δυνατότητες πολυποίκιλες για τη συμβολή όλων. Το κλίμα αλλάζει, φυσικά και μεταφορικά...

[Φωτογραφίες εδώ (4-5) από κάποια ιδανικά τοπία (Μετέωρα, Κέα, Στυμφαλία, Λήμνος, Πρέσπες, Άγιον Όρος.)

Κατ'επέκταση, πιστεύω ακράδαντα ότι μια τέτοια στροφή μπορεί να αποτελέσει αφετηρία για την ανάπτυξη από τη νεότερη γενιά μιας άλλης αρχιτεκτονικής, που θα εξοικονομεί χώρο, ενέργεια και άλλους πολύτιμους πόρους και θα αντλεί έμπνευση από το περιβάλλον και την ιστορία του κάθε τόπου. Μιας αρχιτεκτονικής προσαρμοσμένης στις νέες συνθήκες και στα νέα πρότυπα ζωής που θα επιβάλει η κλιματική αλλαγή και οι άμεσες και έμμεσες επιπτώσεις της. Πρότυπα που σίγουρα δεν θα είναι αυτά του σημερινού αναπτυσσόμενου κόσμου, αλλά ενδεχομένως θα προσανατολίζονται σε πιο ευέλικτες και μη μόνιμες κατασκευές, θα αναιρούν την άρρηκτη συσχέτιση του κτίσματος με τη γη, θα επανεξετάζουν τους θεσμούς της ιδιοκτησίας και της χρήσης του χώρου.

Ανοίγοντας καινούργιους δρόμους, στους νέους συνάδελφους μας εναπόκειται να προσδιορίσουν την αρχιτεκτονική αυτή, να τη σχεδιάσουν και να την εδραιώσουν.

Πρόσφατες δημοσιεύσεις Θύμιου Παπαγιάννη

- Παπαγιάννης Θ., «Μελετοκατασκευές και αρχιτεκτονική», *Αρχιτέκτονες*, τεύχος 29, περίοδος Β, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2001, ΣΑΔΑΣ, Αθήνα, σελ. 72-73.
- «Faleron Bay: Large-scale restoration of the Athens sea front», *TOPOS European Landscape Magazine*, issue 38, March 2002, Callwey, Munich, Germany, pp. 55-59.
- «Η γεύση του χώρου», στο βιβλίο *Χαλκιδική*, Ιερό Κοινόβιο Ευαγγελισμού της Θεοτόκου - Ορμούλια, Αθήνα, 2002, σελ. 13-34.
- Marcopoulou A., T. Papayannis and S. Christopoulos, «Reconnecting the city with the sea: Restoration and development of the Faleron sea front in Athens», in *Architecture and International Sporting Events: Future planning and development*, IUA/IOC, 2003, Lausanne, Switzerland, pp. 95-104.
- Παπαγιάννης Θ., «Χαλκιδική: Είθε ν'αντέξει...», *Η Καθημερινή – Επτά Ημέρες*, 1^η Ιουνίου 2003, σ. 4-10.
- «Κατοίκηση και θάλασσα», *Αρχιτεκτονικά Θέματα 37/03*, Αθήνα, Ιούνιος 2003, σ. 116-117.
- «Συλλογική δημιουργία: Συνέντευξη με τον αρχιτέκτονα Θύμιο Παπαγιάννη» στο Κοσμάς Κ. (2003) *Έλληνες αρχιτέκτονες*, Εκδόσεις Δ. Λαμπρόπουλος, Αθήνα, σ. 66-77.
- «Οικουμενικό Πατριαρχείο, περιβάλλον και Ελληνισμός», *Το Βήμα*, Αθήνα, 8 Νοεμβρίου 2003.
- «Πικιώνης: Γεφυρώνοντας το χτες με το αύριο», *Αρχιτέκτονες*, τεύχος 42, Νοέμβριος / Δεκέμβριος 2003, ΣΑΔΑΣ / ΠΕΑ, Αθήνα, σ. 27-28.
- «Tourism carrying capacity in areas of ecological importance», in Coccossis H. and A. Mexa (eds.), *The challenge of tourism carrying capacity: Theory and practice*, Ashgate Publishing, 2004, UK.
- «Σημείο καμπής (για τον ελληνικό χώρο)», *Τα Νέα του ΣΕΠΟΧ 01 / Απρίλιος-Μάιος 2004*, Σύλλογος Ελλήνων Πολεοδόμων και Χωροτακτών, Αθήνα.
- «Towards harmony between Anthropos and Nature in Greece», *Naturora*, No 102, 2004, Council of Europe, Strasbourg, France, pp.12-13.
- «Νέα Χάρτα των Αθηνών και οι ελληνικές πόλεις», *Πόλη και Χώρος από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα (Αφιέρωμα στον καθηγητή Αθανάσιο Αραβαντινό)*, ΕΜΠ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ΣΕΠΟΧ, 2004, Αθήνα, σελ. 439-446.
- «Culture and Nature in the Mediterranean: Towards an Integrated Approach», *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 10, No 5, December 2004, pp. 475-477, Routledge, London, UK.
- «Αρχιτεκτονική και χώρος, μια προσωπική μαρτυρία», ομιλία στην Ελληνική Αρχιτεκτονική Εταιρία, Αθήνα, 11 Ιανουαρίου 2005.
- «The New Charter of Athens», keynote paper at the Third Workshops for the Implementation of the European Landscape Convention, Cork (Ireland), 15-18 June 2005, Proceedings of the Workshops, pp. 17-21.
- «Επιδεινούμενη η φθορά της ελληνικής φύσης», *Βήμα*, Αθήνα, 3 Μαρτίου 2005.
- «Λιμνάζει το Πάρκο Πρεσπών», *Η Καθημερινή*, 5 Φεβρουαρίου 2006, Αθήνα, σελ. 7 και *Φύση και Ζωή*, αρ. τεύχους 131, Ιανουάριος - Μάρτιος 2006.
- «Το αγροτικό τοπίο», *Οικοτοπία*, Ιανουάριος-Μάρτιος 2006, σελ. 40-41, Αθήνα.
- «Χώρος και φύση: Διαχείριση του χώρου και διαφύλαξη της φύσης», *Η Φύση*, Καλοκαίρι 2007, Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσεως, Αθήνα.
- Papayannis T. and A. Sorotou, «Mediterranean wetland landscapes: The case of Prespa Lakes», in Roca Z. et al, *European landscapes and lifestyles: The Mediterranean and beyond*, Edições Universitárias Lusófonas, Lisbon, 2007, pp. 249-262.

- Howard P. and T. Papayannis (eds.), *Nature as Heritage*, International Journal of Heritage Studies, vol. 13, no. 4-5, July-September 2007, Ashgate, UK.
- Παπαγιάννης Θ., «Περιβάλλον και χώρος», *Βήμα Ιδεών*, τεύχος Σεπτεμβρίου 2007, εφημερίδα *Το Βήμα*, Αθήνα, σ. 27.
- Παπαγιάννης Θ. και Η. Νανοπούλου, «Βιοκλιματική αρχιτεκτονική», *Ταχυδρόμος*, Φθινόπωρο 2007, Αθήνα, σελ. 112-118.
- Papayannis T., *Action for culture in Mediterranean wetlands*, Med-INA, 2008, Athens, Greece.
- Papayannis, T. and A. Sorotou, «Cultural landscapes», in Vogiatzakis, I.N., G. Pungetti and A.M. Mannion, *Mediterranean Island Landscapes: Natural and Cultural Approaches*, Springer, 2008, UK, pp. 82-99.

Χρονολογικός πίνακας αναφερόμενων έργων του Γραφείου

- Οικία Βαρδαβά, Βούλα (1962-1963)
Οικία Παπαγιάννη, Άγιος Νικόλαος, Βούλα (1962-1963)
Κτίριο Σιδηροδρόμων, Καρόλου και Ακομινάτου, Αθήνα (1962-1972)
Περίπτερο Esso-Parras στη ΔΕΘ (1963-1964)
Κτιριακό συγκρότημα της ΕΡΤ, Αγία Παρασκευή (1963-1974)
Αποπεράτωση Σιδηροδρομικού Σταθμού Θεσσαλονίκης (1964-1965)
Εργοστάσιο ΒΟΜΒΥΞ, Περιστέρι, Αθήνα (1964-1972)
Εργοστάσιο Καρανάνη, Λουτράκι (1964-1966)
- Φαρμακοβιομηχανία Hoechst, Βαρυμπόμπη (1969-1972)
Ξενία Palace του ΕΟΤ στην Ακροναυπλία (1970-1975)
Κτίριο γραφείων Texaco, Κηφισίας και Κατεχάκη (1976-1978)
Ρυθμιστικό Σχέδιο Βόλου (1969-1991)
Ρυθμιστικό Σχέδιο Καβάλας (1974-1975 και 1983-1988)
Ξενοδοχείο Holiday Inn, λεωφόρος Συγγρού (1975-1977)
- Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας, Πειραιάς - Φάληρο (1977-1984)
Πολεοδομικές μελέτες Αθήνας και ΡΣΑ (1978-1983)
Πανεπιστημιακό Νοσοκομείο Ηρακλείου, Κρήτη (1983-1989)
Πανεπιστημιακό Νοσοκομείο Ιωαννίνων, Ήπειρος (1984-1989)
Οικία Θ. Παπαγιάννη, Βουρκάρι, Κέα (1984-1988)
Οικία Κακούρη, Πλάκα, Αθήνα (1985-1987)
Παραθεριστικός οικισμός Costa Ilios, Μύκονος (1986-1988)
Παραθεριστικός οικισμός στον Οτζιά, Κέα (1987-1993)
Αποκατάσταση ΒΔ Πτέρυγας Σιμωνόπετρας, Άγιον Όρος (1993-1994)
- Μελέτη ανάπτυξης και προστασίας Αμβρακικού Κόλπου (1985-1987)
- Πάρκο Περιβαλλοντικής Ευαισθητοποίησης, Πύργος Βασιλίσσης (1993-1996)
Ανάπλαση Φαληρικού Όρμου και Ολυμπιακά κτίρια (2000-2004)
Οικία Ζέκκου, Εκάλη (2000-2003)
Αποκατάσταση και εκσυγχρονισμός Ξενοδοχείου 'Αμφιτρύων', Ναύπλιο (2001-2003)
Αποκατάσταση και εκσυγχρονισμός Ξενοδοχείου Nafplia Palace, Ναύπλιο (2005-)
Ναυτιλιακό Κέντρο του Πειραιά, Δραπετσώνα (2005-)
Μελέτες Εθνικού Χωροταξικού Σχεδίου (2006-2007)
Εκπαιδευτικό Συγκρότημα ALBA, Κορωπί Αττικής (2006-)
Τουριστικό και παραθεριστικό συγκρότημα Project Edge, Salalah, Oman (2007-)